

BORSA IVÁN

A hiteleshelyekről

Legalább húsz éve annak, hogy Fügedi Erik nyugat-európai útjáról visszatérve beszélgetésünk során azzal a kijelentéssel lepett meg, hogy a magyar feudalizmus olyan, mint az európai, csak minden részében más. A megállapítás annyira megtetszett, hogy elmulasztottam megkérdezni, ez a megállapítás sajátja-e, vagy másé. Így jegyzet helyett csak Fügedi Erikre tudok hivatkozni. Hogy Fügedi Erik milyen részletekre gondolt, nem tudom. Mohács előtti korszakunk kutatói e kérdések vizsgálatára kevés gondot fordítottak, s ha mégis foglalkoztak ilyennel, leginkább a hasonlóságokat és nem az eltéréseket keresték/keresik.

Az eltérő „részletek” közül alapvető a földbirtoklás jogi eltérése és az államigazgatás magyar sajátossága. Amíg tőlünk nyugatra a földbirtoklás lényeges eleme, a *feudum*, a szó szoros értelmében a hűség bére volt, s ha elmúlt a hűség, oda lett a birtok is, addig Magyarországon mind a foglalás jogán, mind pedig az adománybirtokban – királyi (és más) föld – az öröklés rendje volt a meghatározó, mert az adomány *iure perpetuo et irrevocabiliter* történt. Csak meghatározott esetekben szállt vissza a királyra a fiúutód nélkül meghalt birtokos földje. (A magyarországi latinban *feudum* szóval azt az egyházi birtokot illették, amelyet birtokosa évi díj ellenében – leginkább szomszédos – birtokosnak adott át, és aki ha elmulasztotta a fizetést, megszűnt a „feudális” kapcsolat.) A hűbériség klasszikus birtoklási (a tulajdonos iránti hűségre épített) rendje csak a zágrábi püspökség birtokain létezett.¹

Ami az államigazgatás megszervezését illeti, a magyar állam szervezői – egyháziak és világiak – hamar önálló útra tértek. Amikor már szélesebb körben, a magánszférában is felmerült annak szüksége, hogy egy megállapodást, végrendeletet stb. írásban kellene rögzíteni, a világi urak nem gondoltak arra, hogy külföldről keressenek megoldási módot, hanem a közjegyzőség helyett az

¹ Levéltári Közlemények 1995. 19–27.

írástudás hazai központjaiban (káptalanokban, szerzetesházakban) kifejlesztették a kívánt hiteles intézményt. Ezek annyira megerősödtek, hogy a közjegyzőség intézménye csak a pápai követeknek a XIII–XIV. századi látogatásai során vált ismertté. Elterjedésük, meggyökereződésük mikéntjével még adós a történetírás. Annyit azonban meg lehet állapítani, hogy szerepet csak kánonjoggal kapcsolatos ügyekben kaptak.

A hiteleshelyi intézmény külföldön – enyhén szólva – nem kellően ismert, de nem kellően kidolgozott itthon sem. Eckhart Ferenc német nyelven megjelent kötete² már régóta nem kötelező olvasmány a magyar egyetemeken sem (nyelvi okok miatt). Kumorovitz Bernát Lajos úttörő tanulmánya a levéltári anyagában legkevésbé sérült hiteleshely, a leleszi konvent anyagára építve mutatta be egy hiteleshely működését 1526-ig.³ A pozsonyi egyetemen oktató Richard Marsina még a hatvanas években arról tájékoztatott, hogy tanítványai között felosztotta a Szlovákia területén működött hiteleshelyek történetét szakdolgozati témaként. Nem tudom, lett-e eredménye ennek a törekvésnek. Itthon a szegediek kezdeményezték egyes hiteleshelyek történetének feldolgozását. Az ország déli felén lévő hiteleshelyek közül már többet bemutattak. Kezdeményezésük már túllépte a határt észak felé és más intézménynél is követésre talált. Ezek a tanulmányok zömmel csak 1353-ig veszik számba és vizsgálják a hiteleshely okleveleit, mutatják be „vonzáskörét”, „személyzetét”. Hasznos esettanulmányok egy leendő átfogó intézménytörténet megírásához.

E két „eltérő részlet” akár meghatározó sajátossága is lehet a magyarországi feudalizmusnak. Valódi *részletnek* olyat tekintek, mint a házassági joggal kapcsolatosan a feleségnek járó rész eltérése; a főesperes latin elnevezése nálunk *archidiaconus*, másutt *archipresbiter*. Összehasonlító kutatásokkal kellene megvizsgálni az eltéréseket, gondolom osztrák, cseh, francia és lengyel relációban.

Annak érdekében, hogy a remélt átfogó intézménytörténet szempontokat kapjon olyasvalakitől, aki az utóbbi húsz évben több ezer oklevelet olvasott el, ké-

² ECKHART, FRANZ : Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. (Sonderdruck aus den „Mitteilungen der Iustitate für österreichische Geschichtsforschung” IX. Ergänzungsband, 2. Heft. 395–558.)

³ KUMOROVITZ BERNÁT LAJOS: A leleszi konvent oklevélkiadó működése 1569-ig. Turul 1928. 1–39.

szített elő kiadásra, s e munkák során az átlagosnál nagyobb figyelemmel fordult a hiteleshelyi kiadványok felé, és aki korára való tekintettel már nem remélheti, hogy ilyen munká(k)ban részt vehet, engedjék meg, hogy tapasztalataiból e szempontokra felhívja a figyelmet.

a. Központi intézkedés egyes hiteleshelyek területi illetékességéről

A magyarországi hiteleshelyek történetében vitathatatlan korszakhatár 1351–1353. Lajos király 1351. évi dekrétuma tulajdonképpen a kislétszámú hiteleshelyek megszüntetését rendelte el és néhány hiteleshelyi szolgáltatás díjtételeit határozta meg. Hogy a megszűnés nem egyik napról a másikra történhetett, mutatja, hogy még 1353-ban is van adat hiteleshelyi pecsét beszolgáltatásáról. Van bizonyos jelek, amelyekből arra lehet következtetni, hogy az eddig ismert királyi törvények mellett más általános érvényű intézkedés is született, amely a hiteleshelyeket érintette. Ha a Kállay-oklevéltár egri káptalani és leleszi konventi okleveleit, pontosabban a területileg illetékes két hiteleshely részesedési arányát összehasonlítjuk, a következőket látjuk:

	1331–50		1361–80	
Egri káptalan	44 db	60%	6 db	10%
Leleszi konvent	29 db	40%	51 db	90%

Ebből csak arra lehet következtetni, hogy 1351-ben e két hiteleshely között másutt vonták meg az illetékességi határt. Ennek okát abban lehet keresni, hogy az egri káptalannak igen nagy volt a működési területe és azt csökkenteni kellett, ezért az egyházmegyének a keleti területét kellett átcsatolni a közelebb eső Leleszhez. Meg kellene vizsgálni, hogy ez időben történt-e másutt is ilyen, vagy más jellegű változtatás 1351 után, vagy egyedi volt-e az eset?

b. Megyék mint a hiteleshelyek megbízói

Nemcsak központi szervek, de egyes megyék (pl. Vas, Somogy) is megkeresték a megye területén levő hiteleshelyet, hogy adjanak tanúbizonyságot a kijelölt megyei ember mellé, aki vizsgáljon és/vagy idézzon a megyei törvényszék előtt levő ügyben. Mely megyék éltek ilyen lehetőséggel? Meddig volt meg ez a gyakorlat? Miért csak néhány megye folytatott ilyen gyakorlatot?

c. A hiteleshelyhez visszatérő kiküldöttek jelentésének módja

Van-e jelentősége annak, hogy a kiszállásról visszatérő királyi ember és a hiteleshelyi küldött 1320 után, amikor *altero absente*, vagy 1330 után, amikor *aliis absentibus* jelölték ki a királyi embereket, visszatér a konventbe és a jelentést eleinte a hiteleshelyi küldött teszi meg (*retulit*), majd a XV. században a *retulerunt* lesz általánosabb, s a XV. század második felében megint a *retulit* nyomul előre?

Elképzelhető, hogy a XIV. századi *retulit* mögött az áll, hogy a hiteleshelyi küldöttnek kezében volt a mandátum, mert ő tudott olvasni és így bizonyára ő tudta a választ is jobban megfogalmazni? Elképzelhető, hogy akkor vált át a *retulit retulerunt*-ra, amikor a királyi ember is tudott már olvasni? Feltételezhető, hogy intézkedési háttere van annak, hogy az egyes szám a XV. század második felében visszatér? Pl. annak hangsúlyozása érdekében, hogy a királyi ember tevékenysége volt a jogforrás és a hiteleshelyi küldött csak a *homo testimonio fidedignus* szerepét töltötte be. (Más szavakkal: nem a hiteleshely iktatott, hanem a királyi ember, a hiteleshelyi küldött pedig a hitelességét biztosította.)

d. A királyi udvarban tett panaszok hármas kivizsgálata

A XV. század első negyedében általánossá vált, hogy a királyi kúriában működő bíróságokhoz befutó panaszokat a bíróságok három intézménnyel vizsgáltatták ki: a területileg illetékes megyével, valamint két hiteleshellyel.

A leleszi konvent levéltárának „Acta annorum” elnevezésű állagában több olyan királyi mandátum van, amelyben a konvent a vizsgálattal kapcsolatban szükséges, a konventnek szóló központi idézési felhívást a kapott mandátumban (így a mandátumra adandó választ átírt szövegből is) törölte, de van olyan példa

is, ahol ugyan nem kapott a konvent idézésre is felhívást, illet mégis végzett.⁴ Ezek az esetek minden bizonnyal a területi illetékesség korrigálását jelentették, de további kutatást igényelne, hogy vajon mikor és milyen feltételek mellett fordultak elő. (Az ilyen kutatásokat a leleszi konvent országos levéltárán kívül legfeljebb a pozsonyi, talán a szepesi káptalan levéltárának anyagában lehetne eredménnyel végezni.)

Megoldáshoz vezethet annak vizsgálata, hogy a központi hatóság mely esetekben melyik hiteleshelyre bízta a vizsgálat mellett az idézést is, és volt-e ezekben az esetekben rendszeresség? Melyik megyében melyik hiteleshelynek kellett vizsgálat után az idézést végrehajtania? Más oldalról megközelítve a kérdést: melyik megyében melyik hiteleshely iktatott, ha a megyében nem volt hiteleshely?

e. A „vonzáskörzet” térképrevitelének bontása

Egyes hiteleshelyek esetében külön-külön térképen kellene megmutatni, hogy honnan keresték fel a hiteleshelyet *fassio* megtétele végett és a hiteleshely mely területre kapott megbízást rendszeresen, esetleg külön térképen a vizsgálatot és külön a központilag kezdeményezett idézést, iktatást, határjárást. Indokolt esetben az idő függvényében (vö. a fenti a. ponttal).

f. Megyei határváltozás és a hiteleshelyek illetékessége

A Dráva melletti három megye (Zala, Somogy, Baranya) az első századokban átnyúlt a Dráva másik partjára is. A zalai és a somogyi konvent meg a pécsi káptalan meddig látott el ilyen feladatokat viszonylag rendszeresen a megyék volt Drávántúli részein, esetleg azon túl is? Mely hiteleshelyek és mikor léptek a helyükbe?

g. Megyék hiteleshelyi szerepkörben

A Mohács előtti évtizedekben – de már 1420-ban is – vannak olyan adatok, amelyek arra mutatnak, hogy a megyék egyes feladatokat előbb közösen végeznek a hiteleshellyel, majd önállóan is (pl. *communis inquisitio, evocatio, fassio*). A

⁴ *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Bp. 1997. 61.

tendencia miként folytatódik a XVI. század folyamán a törököktől nem sújtott megyékben?

h. A hiteleshelyek által alkalmazott formulák.

A hiteleshelyek által alkalmazott formulák egységes jellegének megmagyarázása érdekében nem kellene-e a viszonylag kevés *formularium*-ot és hiteleshelyi *protocollum*-ot egységes szempontok szerint megvizsgálni? Ezen kívül, vagy ezzel párhuzamosan a hiteleshelyi tevékenységgel kapcsolatos formulákat érdemes lenne összegyűjteni, változásait nyomon követni. Gondolok olyan esetre, mint pl. kezdetben vala a *citatio* és a hiteleshely citált, de a XIV. század utolsó negyedében (ha jól emlékszem) megjelent mellette az *evocatio* és a leleszi konvent ezután evokált, míg a *citatio* jelentése a továbbiakban a *citatio facie ad faciem* esetre korlátozódott.

i. A kiszállások gyakorlati lebonyolításának gyakorlati kérdései

Megállapítható-e valami rendszeresség abban, hogy melyik konventi tag hova szokott kiszállni (pl. a leleszi *custos* 1410 és 1420 között Szatmárba), vagy milyen ügyben ismétlődik a kiszálló személy? Milyen útvonalon közlekednek a kiszálló személyek? (Gondolni lehet arra, hogy megszokott útvonalon levő első kijelöltet veszik maguk mellé, netán vannak állandónak mondható partnerek, főleg éves mandátumok esetében.) E kérdésekre elsősorban a leleszi konvent, esetleg még a pozsonyi és szepesi káptalan országos levéltárában lehet választ remélni.

j. Éves megbízások

Meddig élt időben az éves megbízás rendszere? Kezdetben csak egyháziak kaptak? Hogyan módosult ez világiakra is? Kikre? Mikor? Meddig?

k. Hiteleshely és kánonjog

Hol, mikor s hogyan ütközik a hiteleshely a kánonjoggal? Hol, mikor és hogyan segítik, miként tolerálják egymást?

l. Kiszállási melléktevékenység

A leleszi konvent embere a központi intézkedés végrehajtása érdekében kiszállásokon járván a vidéken elfogadott magánosoktól bevallásokat, amelyet/ amelyeket általában a kiküldést kezdeményező mandátum hátlapján, vagy külön papíron rögzített. Ez annyira általános lehetett, hogy a mandátum hátlapján rögzített jelentés alatt több esetben olvasható a *fassio facta* megjegyzés.⁵

Felvethető a kérdés, vajon meddig volt meg ez a szokás és mely hiteleshelyeknél? Papp László a hiteleshelyek újkori történetét bemutató disszertációja⁶ ugyanis mint tiltottat említi. Vajon más hiteleshely is végzett ilyen kiszállásos *fassio*-felvételt, amelyről azután a konventben pecsétes oklevél született? Félő, hogy ilyenre szintén csak viszonylag épen maradt konvent-fondokban lehet adatot kapni, mert a tisztázaton ennek nem maradt nyoma.

m. Hiteleshely munkájában közreműködők

A királyi (nádori stb.) emberek, ügyvédek, megye által kiküldött emberek több figyelmet érdemelnek. Az ilyen feladatkörben megjelenők később már magasabb feladatkörben tűnnek fel. Nagymihályi Albert 1387-ben még csak kijelölt királyi ember mint megyebeli egyik nemes a többi közül, 1417-ben pedig – mint Ungi Albert – vránai perjel. A megyei emberek közül egyesek szolgabírák, mások királyi emberek lesznek. Ennél a kategóriánál már feltételezhető az írni-olvasni tudás. Rokon kategória az ügyvéd. Már a XV. század elején megjelenik a „hivatásos” ügyvéd, aki nem rokon és nem familiáris, hanem több személytől is kap megbízást (pl. Hidagai Bálint).

n. Hibás gyakorlat a birtokba való bevezetés és az iktatás leírásával

Nem kutatási, hanem fogalmazási probléma, hogy az *introductoria et statutoria* irattípusba tartozó oklevelek kivonataiban/regesztáiban két jogeset (bevezetés és iktatás) pongyolán, vagyis összevontan jelenik meg. Az eredeti konstrukcióban *introducere aliquem in possessionem* és *statuare aliquod alicui*. Ebből lett a XX. század

⁵ Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár 1996. 107.

⁶ PAPP LÁSZLÓ: A hiteleshelyek története és működése az újkorban. (Palacstra Calasanciana 14. sz.) Bp. 1936.

közepén táján a magyar kivonatokban „iktassa be a birtokba”. Ezt valahogy korigálni kellene, mert félreértést okozhat ama ritka esetekben, amikor a bevezetéseknek nem mondanak ellent, de az iktatásnak – a határok miatt – igen. (Magam is ludas vagyok a rossz szóhasználatban.)

o. És Mohács után?

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Mohács után még három és egy negyedik századon át működtek a hiteleshelyek, és Papp László a két háború között nem juthatott el a leleszi levéltárba, márpedig átfogó hiteleshelyi levéltártörténetet a Szlovák Nemzeti Levéltárban őrzött leleszi hiteleshelyi levéltár anyagának alapos megismerése nélkül írni nem lehet és nem szabad. Itt szeretném közzétenni azt az aggályomat, hogy a leleszi levéltár Mohács előtti okleveles anyaga és protokollumai ugyan mikrofilmre kerültek és így elérhetőek a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményében, de elképzelhető, hogy a leleszi könyvtárban lappanghatnak még *formularium*-ok, vagy más, kötetbe kötött iratok, illetve irattári/levéltári segédletek.

Vivant sequentes!